

SUMMARY

MARIETTA MINOTOU: Greece at the Crossroads of European Options:
The Decision of the Karamanlis Government to associate with the
EEC

This paper deals with the policy implemented by the Greek Government towards the trends of economic unification, which took place in Western Europe during the period 1957-1959. As Western Europe moved on towards its unification and towards a new European construction with the creation of the EEC, negotiations within the framework of the OEEC in the years 1957-1959 aimed at the creation of a wider European economic partnership, EFTA.

Following the failure of the OEEC to set up a greater EFTA, Karamanlis had to decide whether to link the country to the EEC or to the minor EFTA, led by Great Britain. In the negotiations held within the OEEC in 1957-1958 for the Economic Unification of Western Europe, Greece supported a multilateral economic cooperation of all the Western European countries, a strategy of simultaneous development, ensuring the fragile Greek economy and preventing the broadening of the gap between the powerful and the regional countries.

In 1957 Greece rallied the developing OEEC member states in favour of this policy, a claim that was later to materialize as a regional policy of the EEC and later the EU. In 1959 Greece submitted a request for linking the country to the EEC. There followed her association in 1961, her accession in 1981, and finally her participation in the single European currency in 2001.

The period under examination, Greece decided to participate in an international organization aimed at enhancing the economic and political unification of Europe. Integration into the European Communities became the basic orientation of Greek foreign policy.

ΣΩΤΗΡΗΣ ΡΙΖΑΣ

ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΕΥΤΙΣΜΟΣ Η «ΕΚΤΡΟΠΗ»; Η ΕΘΝΙΚΗ ΡΙΖΟΣΠΑΣΤΙΚΗ ΕΝΩΣΗ ΚΑΙ Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΡΙΣΗ 1964-1967

Στις 5 Οκτωβρίου 1967, σχεδόν έξι μήνες μετά το πραξικόπημα των συνταγματαρχών και την επιβολή της δικτατορίας από αυτή την έως τότε άγνωστη στο ελληνικό πολιτικό κατεστημένο ομάδα, ο Παναγιώτης Πιπινέλης, τυπικός εκπρόσωπος αυτού του κατεστημένου¹, τόνιζε σε άρθρο του στη «Βραδυνή»² ότι η στρατιωτική επέμβαση ήταν «άναγκαία» και «άναπόφευκτη». Από το 1964 και εξής, υποστήριζε ο Πιπινέλης, η κομμουνιστική διάβρωση εξαπλωνόταν, η Ένωση Κέντρου συνεργαζόταν ανοιχτά με τους κομμουνιστές και η στάση που υιοθετούσαν οι πολιτικές αυτές δυνάμεις απέβλεπε στην ανατροπή κάθε αξίας σε περίπτωση εκλογικής τους επικράτησης. Η κατάσταση είχε φθάσει «μέ μαθηματική ακρίβεια» το «επαναστατικό» στάδιο και οδηγούσε σε «δυναμική» πρόκληση. Το ζήτημα συνεπώς δεν ήταν αν θα επιβάλλονταν «άντικανονικές» λύσεις αλλά πώς και πότε.

Βέβαια οι απόψεις αυτές του Πιπινέλη δεν ήταν άγνωστες. Σε τελική ανάλυση ο Πιπινέλης, μαζί με τον πρώην πρόεδρο της Βουλής Κωνσταντίνο Ροδόπουλο, ήταν σταθερός υποστηρικτής της «εκτροπής» από το κοινοβουλευτικό σύστημα καθ' όλη τη διάρκεια της πολιτικής κρίσης του 1965-67³. Μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει όμως η διερεύνηση των τάσεων στο σύνολο του φάσματος της συντηρητικής παράταξης και πιο συγκεκρι-

1. Παλαιός διπλωμάτης, παραδοσιακά συνδεδεμένος με τα ανάκτορα, αλλά και στέλεχος της Εθνικής Ριζοσπαστικής Ένωσης (ΕΡΕ), φίλος και συνεργάτης του αυτοεξόριστου πρώην πρωθυπουργού Κωνσταντίνου Καραμανλή, σε σημείο μάλιστα που κατά τη διαφωνία Καραμανλή και ανακτόρων τον Ιούνιο του 1963 να αποτελέσει τη συμβιβαστική λύση για την πρωθυπουργία η οποία απέτρεψε την ανοιχτή ρήξη.

2. Κείμενο του άρθρου στη Βραδυνή, 5 Οκτωβρίου 1967, Αρχείο Πιπινέλη, Φάκελος 6, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.

3. Βλ. Α. Παπαχελά, *Ο βιασμός της Ελληνικής Δημοκρατίας. Ο Αμερικανικός παράγων 1947-1967*, Εστία, Αθήνα 1997, σσ. 209, 252, 257-258.

μένα της Εθνικής Ριζοσπαστικής Ένωσης (ΕΡΕ), στην περίοδο από την εκλογική επικράτηση της Ένωσης Κέντρου (ΕΚ) το Φεβρουάριο του 1964 έως το πραξικόπημα τον Απρίλιο του 1967.

Στις 29 Φεβρουαρίου του 1964, ο Παναγής Παπαληγούρας, δυναμικό στέλεχος των κυβερνήσεων Παπάγου και Καραμανλή, απευθυνόταν με επιστολή προς τον αυτοεξόριστο πρώην πρωθυπουργό Κωνσταντίνο Καραμανλή. Οι σχέσεις των δύο πολιτικών είχαν αποκατασταθεί ήδη από το 1961 και δε σκιάζονταν από τη διαφωνία του 1958 που είχε οδηγήσει στην αποχώρηση του Παπαληγούρα από την ΕΡΕ. Η επιστολή του τελευταίου⁴, ακολουθώντας χρονικά την ήττα της ΕΡΕ στις εκλογές της 16^{ης} Φεβρουαρίου 1964, είναι ιδιαίτερα χρήσιμη, καθώς αντικατοπτρίζει την ψυχολογική τοποθέτηση των συντηρητικών κοινοβουλευτικών δυνάμεων έναντι των εξελίξεων του 1963-64, αποσαφηνίζει την εκ μέρους τους ανάλυση του πολιτικού πλαισίου από ένα πολιτικό εκπρόσωπο που τον διέκρινε ευφυΐα και αναλυτική ικανότητα.

Η ήττα ήταν ευρεία: Η ΕΡΕ, αν και σε συνεργασία με το μικρό Κόμμα των Προοδευτικών του Σπύρου Μαρκεζίνη, είχε περιοριστεί στο 35,3% των ψήφων έναντι του 52,7% της Ένωσης Κέντρου. Σε διάστημα ενός μόνο τριμήνου από τις προηγούμενες εκλογές του Νοεμβρίου του 1963 η ΕΡΕ και οι Προοδευτικοί είχαν απωλέσει το 18% της εκλογικής τους δύναμης. Η πτώση αφορούσε όλες τις γεωγραφικές περιοχές και κοινωνικές κατηγορίες. Όπως σημειώνει ο Ηλίας Νικολακόπουλος, ο διαταξικός χαρακτήρας του κόμματος δοκιμαζόταν, αφού αυτό περιοριζόταν στα καθεαυτό αστικά στρώματα, ενώ παράλληλα περιοριζόταν η ελκτική του δύναμη, σημείο ίσως ιστορικής κάμψης και στο σκληρό πυρήνα επιρροής του: στα τμήματα των στρατιωτικών και των δημοσίων υπαλλήλων η Ένωση Κέντρου είχε έστω και οριακά επικρατήσει με 50,2 έναντι 48,3%⁵.

Γενικότερα, ο πολιτικός-κοινοβουλευτικός φορέας της συντηρητικής παράταξης, η ΕΡΕ, βρέθηκε το 1964 αντιμέτωπη με ένα ευρύτατο κοινωνικό και πολιτικό ρεύμα, το οποίο απαιτούσε μεταρρυθμίσεις στο πολιτικό σύστημα, δηλαδή περιορισμό του πολιτικού ρόλου του στέμματος και των παρεμβάσεων του στρατού και των δυνάμεων ασφαλείας, μεγαλύτερη ανεξαρτησία έναντι των Ηνωμένων Πολιτειών, δικαιότερη κατανομή του εθνικού εισοδήματος και κοινωνικές υπηρεσίες. Ο αντικομμουνισμός είχε παύσει να αποτελεί τον κυρίαρχο πολιτικό λόγο και, όπως έχει παρατηρηθεί⁶,

4. Παπαληγούρας προς Καραμανλή, 29 Φεβρουαρίου 1964, Κ. Καραμανλής. *Αρχείο, Γεγονότα και Κείμενα* (στο εξής *Αρχείο Καραμανλή*), τόμ. 6, σσ. 286-289.

5. Η. Νικολακόπουλου, *Καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και εκλογές 1946-1967*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2001, σσ. 328-334.

6. Νικολακόπουλος, *ό.π.*

ο άξονας της πολιτικής αντιπαράθεσης είχε πλέον το δίπολο σχήμα δεξιά-αντιδεξιά αντί για το δίπολο κομμουνισμός-αντικομμουνισμός.

Ο Παναγής Παπαληγούρας πραγματοποιούσε πρώτα μια αναδρομή στις πολιτικές εξελίξεις από την παραίτηση του Κωνσταντίνου Καραμανλή τον Ιούνιο του 1963. Ο Παπαληγούρας πίστευε ότι η διαφωνία του στέμματος με τον ηγέτη της ΕΡΕ είχε ως βάση την πεποίθηση που είχε σχηματίσει ο βασιλιάς ότι η συνέχιση του ανένδοτου αγώνα αντιστρατεύονταν τα συμφέροντα του στέμματος. Την άνοιξη του 1963 τα ανάκτορα σχεδίαζαν την ταυτόχρονη απομάκρυνση τόσο του Καραμανλή όσο και του Γεωργίου Παπανδρέου και την προώθηση αυτού που αποκαλούσε ο Παπαληγούρας «βενιζελομετέτρων λύσεων», αναφερόμενος στην παρασκηνιακή δραστηριότητα του Σοφοκλή Βενιζέλου, ενδοκομματικού ανταγωνιστή του Παπανδρέου, και των ανακτόρων, που ευελπιστούσαν ότι θα μπορούσαν να αποσπάσουν ένα σημαντικό τμήμα ή και το σύνολο της ΕΡΕ από τον Καραμανλή. Η σύγκρουση ήταν συνεπώς αναπόφευκτη, αλλά την επέσπευσε τον Ιούνιο του 1963 η «μωρία» του ταξιδιού, δηλαδή η εμμονή των βασιλέων να πραγματοποιήσουν την επίσημη επίσκεψη στη Βρετανία παρά τη βεβαιότητα των επεισοδίων εις βάρος τους από ομάδες της αριστεράς.

Στη συνέχεια ο Παπαληγούρας σημείωνε ότι η προσωρινή αποχώρηση του Καραμανλή, μετά την παραίτησή του, φόρτισε συναισθηματικά την ατμόσφαιρα υπέρ του, ώστε, αν πραγματοποιούντο εκλογές το Σεπτέμβριο 1963, να προεξοφλείται από τον Παπαληγούρα η επικράτηση του Καραμανλή. Η εξέλιξη διέψευσε όμως τις προσδοκίες αυτές και αιτία της διάψευσης ήταν ότι «σιγά-σιγά μᾶς ἔκοβαν τὰ φτερά - τόσο σιγά, ὥστε νὰ μὴν τὸ ἀντιληφθῶμεν». Ειδικότερα, ο Παναγιώτης Πιπινέλης, πρωθυπουργός μεταβατικής κυβέρνησης με πρόταση του Καραμανλή, είχε προβεί σε σειρά υποχωρήσεων που έδιναν την εντύπωση ότι ο Παπανδρέου «ἐπιβάλλεται». Ακολούθησε η «κυβέρνηση τῶν δικαστικῶν»⁷ και η ολοκλήρωση της μεταβολής της ψυχολογίας: «ἀποσυναισθηματοποιήθηκεν ὁ εκλογεὺς, ἐτρομοκρατήθη ἡ χωροφυλακὴ, ἀπεγοητεύθη ὁ στρατός».

Η τελευταία αναφορά δείχνει με πολύ σαφή τρόπο τη σημασία που είχε για την πολιτική κυριαρχία της ΕΡΕ η διατήρηση του ελέγχου του κρατικού μηχανισμού και ιδίως των δυνάμεων ασφαλείας. Στο πλαίσιο αυτό,

7. Πρόκειται για την υπηρεσιακή κυβέρνηση υπό τον πρόεδρο του Αρείου Πάγου Στυλιανό Μαυρομιχάλη η οποία διεξήγαγε με αδιάβλητο τρόπο τις εκλογές της 3^{ης} Νοεμβρίου 1963. Το γεγονός ότι ο βασιλέας Παύλος είχε αποδεχθεί το αίτημα του Γεωργίου Παπανδρέου για την αντικατάσταση της κυβέρνησης Πιπινέλη από υπηρεσιακή, είχε ερμηνευθεί στο πλαίσιο των πολιτικών ηθών που επικρατούσαν ως αποδοκιμασία του Καραμανλή από τα ανάκτορα.

ιδιαίτερη έμφαση δινόταν στη διατήρηση του «αέρα», δηλαδή στη διαμόρφωση του πολιτικού κλίματος μέσω της χρήσης του κρατικού μηχανισμού. Το ζήτημα του «αέρα» επρόκειτο να είναι ένα συχνά επαναλαμβανόμενο και βασικό θέμα του προβληματισμού, της ανάλυσης και του πολιτικού σχεδιασμού της ηγεσίας της ΕΡΕ κατά την περίοδο 1964-67.

Στη συνέχεια ο Παπαληγούρας προχωρούσε στη διατύπωση μιας δεύτερης κρίσιμης διαπίστωσης κοινωνικοοικονομικού χαρακτήρα. Η Ελλάδα βρισκόταν ενώπιον ενός κρίσιμου διλήμματος που ακολουθούσε την έξοδο από την υπανάπτυξη: Ή θα ακολουθείτο μια οικονομική πολιτική που θα απέβλεπε στην εμπέδωση βιομηχανίας διεθνώς ανταγωνιστικής και εξαγωγικής ή θα συγκροτείτο ένα «πρόωρο κράτος πρόνοιας» στηριζόμενο στην αλληλοεπιδότηση των Ελλήνων πολιτών και συνέπεια το μαρασμό⁸. Την απάντηση στο δίλημμα αυτό έδινε φυσικά ο λαός με την ψήφο του και από την άποψη αυτή ο Παπαληγούρας πίστευε ότι η ΕΡΕ είχε ακολουθήσει εσφαλμένη εκλογική τακτική. Πιο συγκεκριμένα, πίστευε ότι, αφού οι εκλογές έπρεπε να θεωρείται βέβαιο ότι θα διεξαχθούν εντός του 1963, η κυβέρνηση της ΕΡΕ έπρεπε να ακολουθήσει πιο «άνετη» δημοσιονομική πολιτική, ώστε να μην εμφανιστεί ενώπιον των εκλογέων με μόνο σύνθημα το έργο που ήδη είχε επιτελεστεί, καθώς ήταν διάχυτη στην κοινωνία η απαίτηση ανόδου του βιοτικού επιπέδου, η τάση διανομής των ωφελειών της ανάπτυξης.

Τέλος, η επιστολή του Παπαληγούρα, ο οποίος διέθετε βιολογική προοπτική, ασυνήθιστη ευφυΐα και δυναμισμό, κατέγραφε εμφανέστατα την αγωνία ενός πολιτικού, για τη δυνατότητα της ΕΡΕ να ανακάμψει πολιτικά και εκλογικά και να προσαρμοστεί στις νέες πολιτικές συνθήκες χαλάρωσης του μετεμφυλιακού κλίματος, έκρηξης κοινωνικών προσδοκιών και απώλειας του ελέγχου του κρατικού μηχανισμού. Παράλληλα διακρινόταν και υπερτίμηση των δυνατοτήτων των κομμουνιστών:

«Η σημειωθείσα εις την ύπαιθρον μεταβολή» τόνιζε ο Παπαληγούρας, «κινδυνεύει νά προσλάβη μονιμώτερον χαρακτήρα». «Για πρώτη φορά και δικοί μας όπαδοί μιλοῦν τῇ γλῶσσᾳ τῆς Κοκκινιάς». «Έξοικοιῶθη τόσον πολὺ ὁ κόσμος μὲ τὴν συνεργασία μὲ τὸ ΚΚΕ, ὥστε νά τὴν θεωροῦν φυσικὴ καὶ ἀπολύτως ἀκίνδυνη» ενώ η κατάσταση στα πανεπιστήμια και ο προσανατολισμός των νέων και των διανοουμένων θύμιζε τη Γερμανία της δεκαετίας του 1920. Ο Παπαληγούρας απέδιδε μεγάλη σημασία στο κράτος ως

8. Για το αίτημα αναδιανομής που διαπερνούσε ευρύτατα τμήματα της ελληνικής κοινωνίας και επέδρασε ευθέως στις εκλογές του 1963-64 και την οικονομική πολιτική των κυβερνήσεων της Ένωσης Κέντρου βλ. Π. Καζάκου, *Ανάμεσα σε Κράτος και Αγορά. Οικονομία και οικονομική πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα 1944-2000*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2001, σσ. 250 επ.

εργαλείου ανάσχεσης αυτού που θεωρούσε κομμουνιστική πλημμυρίδα, και επέκρινε σφοδρά την Ένωση Κέντρου για την εξουδετέρωσή του: η Χωροφυλακή ήταν «κατηργημένη», ενώ ο στρατός «άντεχε», χωρίς πάντως η «άντοχή» του να είναι απεριόριστη, αν και η παρουσία του Πέτρου Γαρουφαλιά στο υπουργείο Εθνικής Άμυνας ήταν, κατά τον Παπαληγούρα, παράγων ενίσχυσης της αντοχής αυτής.

Ανάλογο σκεπτικό διέκρινε και την ανάλυση του ίδιου του αρχηγού της ΕΡΕ Παναγιώτη Κανελλόπουλου. Ο τελευταίος έγραφε στον Καραμανλή στις 20 Μαΐου ότι:

Ἀγωνίζομαι νὰ διοχετεύσω πρὸς τὴν ΕΡΕ τοὺς δυσареστημένους. Ἀλλὰ δὲν εἶναι εὐκόλον... ὑπάρχει ὁ κίνδυνος νὰ τραβήξουν ἀριστερά, τοσούτω μᾶλλον καθ' ὅσον εἰς τὴν ὑπαιθρον –μέ τὸ μούδιασμα ποῦ ἐπῆλθε εἰς τὰ σώματα ἀσφαλείας– τὴν ἀλωνίζουν οἱ κομμουνισταί... Ἀντιμετωπίζω ἔντονα καὶ μέ αὐστηροτάτην γλῶσσαν τὴν ἀσυνδοσίαν ποῦ ἔχει ἐγκαινιάσει ἡ κυβέρνησις Παπανδρέου... Ἡ ἐξόρμησις τῶν κομμουνιστῶν προσλαμβάνει ἐπικίνδυνον μορφήν καὶ ἐπηρεάζει τὴν νεολαίαν⁹.

Το κλίμα της ανασφάλειας της συντηρητικής παράταξης ενέτεινε το αποτέλεσμα των δημοτικών εκλογών στις αρχές Ιουλίου του 1964¹⁰. Όπως εκτιμούσε ο Γεώργιος Ράλλης, το πιο έμπειρο στέλεχος της ΕΡΕ σχετικά με τις τάσεις και την ερμηνεία των εκλογικών αποτελεσμάτων, οι δημοτικές εκλογές έδειχναν ότι η Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά (ΕΔΑ) είχε επανέλθει στο επίπεδο του 1958. Κατέληγε λέγοντας: «Ἐχω συνεχῶς εἰς τὸ στήθος ἓνα βάρος... τὸ κλίμα μοῦ ἐνθυμίζει ὀλίγον 44, ὀλίγον 47».

Στο πλαίσιο αυτής ακριβώς της ανασφάλειας αποκτούσε ιδιαίτερη σημασία ο έλεγχος των ενόπλων δυνάμεων. Στις 24 Οκτωβρίου ο Παπαληγούρας σημείωνε ότι η κυβέρνηση δεν αντιμετώπιζε την προσπάθεια διείσδυσης στο στρατό εκ μέρους των κομμουνιστών. Παραδεχόταν ότι δεν υπήρχαν «ἀριστερίζοντες» αξιωματικοί, διέβλεπε όμως «διαλλακτικούς», που θα επέτρεπαν την ανεμπόδιστη δράση των κομμουνιστών κατά το πρότυπο φιλελευθέρων αξιωματικών στο στρατό της Μέσης Ανατολής κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου-ένα ακόμα πολύ χαρακτηριστικό σημείο της βαρύτητας που είχε στην πολιτική σκέψη της συντηρητικής παράταξης η δεκαετία του 1940, ταυτισμένη με την απώλεια της πολιτικής πρωτοβουλίας από τις παραδοσιακές πολιτικές ελίτ προς όφελος της αριστεράς.

9. Κανελλόπουλος προς Καραμανλή, 20 Μαΐου 1964, *Αρχείο Καραμανλή*, τόμ. 6, σ. 134.

10. Οι δημοτικές εκλογές είχαν δείξει ότι η καθίζηση της ΕΡΕ δεν ήταν συγκυριακή και άμεσα αναστρέψιμη. Βλ. σχετ. Η. Νικολακόπουλου, *ό. π.*, σσ. 344-346.

Αυτοί οι «διαλλακτικοί» θα επέτρεπαν, κατά τον Παπαληγούρα, την ανάπτυξη κομμουνιστικών πυρήνων στις μονάδες που στάθμευαν γύρω από την Αθήνα, με αποτέλεσμα να είναι δυνατή στο μέλλον η ματαίωση από την αριστερά αναγκαίας στρατιωτικής επέμβασης¹¹.

Ένα μήνα αργότερα ο Παναγιώτης Πιπινέλης έγραφε στον Καραμανλή ότι η πολιτική του υφυπουργού Εθνικής Άμυνας Μιχαήλ Παπακωνσταντίνου, με τη συγκέντρωση «έμπιστων» του, συμπεριλαμβανομένων και «τέως άξιωματικών του ΕΛΑΣ», στην Αττική, είχε προκαλέσει τη βασιλική παρέμβαση¹². Πρόσθετε ότι σε περίπτωση που η κυβέρνηση επέμενε στην πραγματοποίηση ανεπιθύμητων για τα ανάκτορα αλλαγών στις ένοπλες δυνάμεις, τότε «δέν αποκλείεται νά φθάσωμεν εις πολιτικήν κρίσιν»¹³.

Πράγματι, ήδη από τον Αύγουστο του 1964, τα ανάκτορα επεσήμαιναν ως πιθανούς διαδόχους του Γεωργίου Παπανδρέου από τους κόλπους της ίδιας της Ένωσης Κέντρου τους Στέφανο Στεφανόπουλο, Γεώργιο Αθανασιάδη Νόβα, Πέτρο Γαρουφαλιά και Κωνσταντίνο Μητσοτάκη. Από τακτική άποψη, ελπίδα ή και βεβαιότητα των ανακτόρων ήταν ότι η ΕΡΕ θα υποστήριζε στη Βουλή με τις ψήφους της μια κυβέρνηση κεντρώων διαφωνούντων με το Γεώργιο Παπανδρέου¹⁴, αφού, προφανώς, δε θα ήταν σε θέση να προκαλέσει με επιτυχία στις κάλπες την Ένωση Κέντρου.

Τα στελέχη της ΕΡΕ, όπως πολύ παραστατικά αποκαλύπτει μια επιστολή του Παπαληγούρα προς τον Καραμανλή στις 6 Απριλίου¹⁵, δεν πίστευαν ότι ήταν σε θέση να αναστρέψουν την κατάσταση:

Ός πολιτικός έχω καθήκον νά πιστεύω στή δυνατότητα του έπηρεασμού της καταστάσεως. Ός αντικειμενικός παρατηρητής... είμαι πε-

11. Παπαληγούρας προς Καραμανλή, 24 Οκτωβρίου 1964, *Αρχειό Καραμανλή*, τόμ. 6, σσ. 305-306.

12. Ο υφυπουργός κινείτο στον αντίποδα του προϊσταμένου του υπουργού ο οποίος ταυτιζόταν με τα ανάκτορα. Βλ. σχετ. Μ. Παπακωνσταντίνου, *Η ταραγμένη εξαετία 1961-1967*, τόμ. Α', σσ. 200-203, Προσκήνιο, Αθήνα 1997.

13. Πιπινέλης προς Καραμανλή, 24 Νοεμβρίου 1964, *ό.π.*, σσ. 309-310.

14. Δ. Βέρρος προς Καραμανλή, 23 Αυγούστου 1964, *ό.π.*, σσ. 296-297. Ο απόστρατος ταξίαρχος Βέρρος ήταν γενικός διευθυντής της ΕΡΕ έως το θάνατό του στις 2 Ιουνίου 1965, αν και ανήκε στο περιβάλλον του ιδρυτή της ΕΡΕ και όχι του διαδόχου του Παναγιώτη Κανελλόπουλου, για την ηγετική ικανότητα του οποίου ήταν μάλλον απροκάλυπτα επικριτικός. Είχε διατελέσει διευθυντής του στρατιωτικού γραφείου του πρωθυπουργού Κωνσταντίνου Καραμανλή και φέρεται ότι συνδεόταν με στρατιωτικά στοιχεία που αναμίχθηκαν ενεργά στο πραξικόπημα της 21^{ης} Απριλίου 1967. Βλ. σχετ. Αθανάσιου Σπανίδη, *Πώς αυτοκαταλύθηκε η δημοκρατία του 1944*, Παπαζήσης, Αθήνα 1981, σσ. 12-16.

15. Παπαληγούρας προς Καραμανλή, 22 Σεπτεμβρίου 1966, *Αρχειό Καραμανλή*, τόμ. 6, σσ. 312-314.

ρίπου βέβαιος ότι αυτή ή δυνατότητα δεν υπάρχει: ανεπαίσθητα, αλλά σαν προωθούμενη από μιὰ αμείλικτη ιστορική ένδελέχεια, τρέπεται ή όλη πορεία του Έθνους προς τὰ άριστερά.

Αυτή η αίσθηση αδυναμίας της αξιωματικής αντιπολίτευσης για εκλογική αντιπαράταξη είχε ήδη εκφραστεί στις πρακτικές πολιτικές συνέπειές της από τις 19 Φεβρουαρίου 1965, όταν σε δημόσια συγκέντρωση στην Αθήνα ο αρχηγός της ΕΡΕ δήλωσε την ετοιμότητα του κόμματός του να υποστηρίξει στη Βουλή κυβέρνηση που θα προερχόταν από την Ένωση Κέντρου, αποκλεισμένου του Γεωργίου Παπανδρέου από την πρωθυπουργία. Αν και ο ίδιος ο Κανελλόπουλος δε φαίνεται να έλαβε μέρος στις διεργασίες εξασφάλισης αποσχίσεων από την Ένωση Κέντρου για το σχηματισμό των τριών κυβερνήσεων αποστατών¹⁶, η συμφωνία για τη στρατηγική αυτή ήταν γενική στις τάξεις της ΕΡΕ¹⁷.

Ιδιαίτερα σημαντικό είναι το γεγονός ότι ο Κανελλόπουλος είχε καταλήξει στην πολιτική αυτή και υπό την επίδραση πληροφοριών που λάμβανε από στρατιωτικούς κύκλους, οι οποίοι ισχυρίζονταν, μεταξύ άλλων, ότι σημειωνόταν και εκτεταμένη εισαγωγή οπλισμού προοριζόμενου για ομάδες κομμουνιστών¹⁸. Σταδιακά, και ιδίως τους τελευταίους μήνες πριν από το πραξικόπημα, ο Κανελλόπουλος δε θα απέδιδε πλέον την ίδια σημασία σε αυτού του είδους την πληροφόρηση, όπως και στην υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ¹⁹, τη διόγκωση της οποίας καταλόγιζε σε μέλη της ομάδας των συνταγματαρχών, που πραγματοποίησε με επιτυχία το πραξικόπημα στις 21 Απριλίου²⁰.

Ο πρώην πρωθυπουργός Κωνσταντίνος Καραμανλής ήταν επίσης σύμφωνος με την εκδίωξη του Παπανδρέου και δεν διαφωνούσε με την παρέμβαση του βασιλιά, αφού ο τελευταίος έκρινε ότι απειλείτο η ασφάλεια της χώρας μέσω της «διάβρωσης» του στρατεύματος. Αλλά ήδη με το σχηματισμό της δεύτερης κυβέρνησης αποστατών υπό τον Ηλία Τσιριμώκο²¹, ο Κα-

16. Βλ. σχετ. Κανελλόπουλος προς Καραμανλή, 15 Μαρτίου 1965, ό.π., σ. 167 και Π. Κανελλόπουλου, *Ιστορικά Δοκίμια*, Εστία, Αθήνα 1999, σσ. 76 επ.

17. Βλ. σχετ. Γεωργίου Ράλλη, *Πολιτικές Εκμυστηρεύσεις*, Προσκήνιο, Αθήνα 1990, σ. 87.

18. Κανελλόπουλος ό. π., σ. 70 .

19. Η σύσταση μιας μάλλον μικρής ομάδας αξιωματικών προσκείμενων στην Ένωση Κέντρου, με υποτιθέμενο πολιτικό αρχηγό τον Ανδρέα Παπανδρέου είχε αποτελέσει την αφορμή της διαφωνίας ανακτόρων και κυβέρνησης της ΕΚ με επίδικο αντικείμενο τον έλεγχο του στρατού. Για τη σχέση στρατού και πολιτικής στην περίοδο αυτή βλ. Θάνου Βερέμη, *Ο στρατός στην Ελληνική Πολιτική*, Κούριερ Εκδοτική, Αθήνα 2000, σσ. 247 επ.

20. Στο ίδιο.

21. Για τις εξελίξεις κατά την περίοδο αυτή βλ. Σπ. Λιναρδάτου, *Από τον Εμφύλιο*

ραμανλής παρατηρούσε ότι ο Παπανδρέου είχε αποφύγει την «ἐξουθένωσιν» και κάθε άλλο παρά είχε εξουδετερωθεί²². Ενδεικτική πηγή κακής πληροφόρησής του ήταν ο ταξίαρχος Βέρρος, ο οποίος σημείωνε στις 9 Σεπτεμβρίου 1964 ότι οι Λαμπράκηδες δημιουργούσαν με τη δραστηριότητά τους εντύπωση μετατόπισης της ισχύος προς την αριστερά και αναβίωναν την ΕΠΟΝ και την ΟΠΛΑ της Κατοχής, ενώ μια μερίδα των ενόπλων δυνάμεων ήταν ανήσυχη από τις εξελίξεις, μια δεύτερη μερίδα αδιαφορούσε και μια τρίτη «χαίρει ἐπὶ πολυτελῶν καθισμάτων»²³.

Ο Κανελλόπουλος, μετά την καταψήφιση της κυβέρνησης Τσιριμώκου, με μια αιφνίδια μεταστροφή που δε συντονιζόταν με τη γενικώς επικρατούσα εκτίμηση ότι η Ένωση Κέντρου θα κέρδιζε σε περίπτωση επίσπευσης των εκλογών, προσπάθησε να εξασφαλίσει για τον ίδιο και το κόμμα του την κυβέρνηση που θα διεξήγαγε εκλογές τις οποίες επίμονα ζητούσε ο Γεώργιος Παπανδρέου. Επρόκειτο να διαπιστώσει ότι, προεξάρχοντος του Πιπινέλη, κανένα από τα ηγετικά στελέχη της ΕΡΕ δε συμφωνούσε μαζί του, ενώ ο Κωνσταντίνος Τσάτσος επισήμανε την απομόνωση του Κανελλόπουλου εντός του κόμματος του οποίου ηγείτο παρατηρώντας δηκτικά ότι ο στρατηγός θα περνούσε τον Ρουβίκωνα «ἄνευ στρατιᾶς»²⁴.

Τελικά η αντίδραση των στελεχών της ΕΡΕ προκάλεσε την εγκατάλειψη της ιδέας και σε μια τρίτη απόπειρα σχηματισμού κυβέρνησης αποστατών υπό το Στέφανο Στεφανόπουλο, η οποία και υπερψηφίστηκε οριακά από τη Βουλή μέσω ενός «τρίτου κύματος» απόσχισης βουλευτών από την ΕΚ στις 24 Σεπτεμβρίου. Τη μεθόδευση που εναρμόνισε τη στάση των δυνάμει υποστηρικτών του βασιλιά έδωσε στο συμβούλιο του στέμματος ο Μαρκεζίνης που είχε προηγουμένως οδηγήσει σε ναυάγιο την κυβέρνηση Τσιριμώκου: πρότεινε κυβέρνηση προερχόμενη από στελέχη της Ένωσης Κέντρου υπό το Στέφανο Στεφανόπουλο με την προσθήκη ενός από την ΕΡΕ και ενός από τους Προοδευτικούς συμβολικής σημασίας, για να δοθεί η εντύπωση «νέας καταστάσεως», δύο υπουργών ἄνευ χαρτοφυλακίου²⁵.

στη Χούντα, τόμ. Ε', Παπαζήσης, Αθήνα 1978, κεφάλαιο τέταρτο. Η τύχη της κυβέρνησης Τσιριμώκου είχε προδιαγραφεί από τη στιγμή κατά την οποία ο αρχηγός των Προοδευτικών Σπύρος Μαρκεζίνης ανακοίνωσε ότι θα καταψήφιζε την κυβέρνηση αν και η θέση του όπως και της ΕΡΕ, ήταν υποστηρικτική των βασιλικών πρωτοβουλιών. Βλ. σχετ. Σπ. Μαρκεζίνη, Σύγχρονη Πολιτική Ιστορία, τόμ. 3, σ. 133, Πάπυρος, Αθήνα 1994.

22. Καραμανλής προς Πιπινέλη, 23 Αυγούστου 1965, *Αρχείο Καραμανλή*, τόμ. 6, σσ. 198-199.

23. Δ. Βέρρος προς Καραμανλή, 9 Σεπτεμβρίου 1964, *ό. π.*, σσ. 298-300.

24. Ράλλης, *ό. π.*, σσ. 90-91.

25. Μαρκεζίνης, *ό. π.*, σ. 135.

Η πρώτη φάση της αναμέτρησης είχε λήξει, αλλά ήταν προφανές σε όλους του πολιτικούς παράγοντες ότι ο Παπανδρέου διατηρούσε την πλειοψηφία του εκλογικού σώματος και, κατά συνέπεια, ο βασιλιάς και η συντηρητική παράταξη αντιμετώπιζαν το φάσμα επανόδου της ΕΚ.

Στο πρώτο δεκαήμερο του Νοεμβρίου του 1966 το γραφείο Πληροφοριών και Έρευνας του State Department κατέγραφε στο σύνολό τους τις τάσεις στο συντηρητικό χώρο και τα διλήμματα που έθετε στα ανάκτορα η συνείδηση ότι η ΕΡΕ δεν μπορούσε να ανταγωνιστεί την Ένωση Κέντρου στις επόμενες εκλογές, ή εν πάση περιπτώσει να υπερκαλύψει την αθροισμένη δύναμη της ΕΚ και της ΕΔΑ.

Η πιθανότητα νέας εκλογικής νίκης του Παπανδρέου είχε υποχρεώσει τα συντηρητικά κόμματα να διατηρήσουν την υποστήριξή τους προς την κυβέρνηση Στεφανοπούλου, η οποία είχε έτσι διατηρηθεί στην αρχή για χρονικό διάστημα μεγαλύτερο του αναμενομένου. Αντιμετώπιζε όμως τις αντιφατικές πιέσεις των συντηρητικών υποστηρικτών της και της αντιπολίτευσης της Ένωσης Κέντρου.

Η κατάσταση περιπλεκόταν από την άνοδο της πολιτικής επιρροής του Ανδρέα Παπανδρέου, γιου του Γεωργίου που απέβλεπε στην ηγεσία της Ένωσης Κέντρου. Ο Ανδρέας, πρώην καθηγητής και πρόεδρος στο πανεπιστήμιο της Καλιφόρνια έως την επιστροφή του στην Ελλάδα το 1961, είχε εισέλθει στην πολιτική στις αρχές του 1964 και είχε εισαγάγει νέες πολιτικές μεθόδους στην Ελλάδα που βασιζόνταν, κατά την έκθεση, σε «ένα μείγμα δημοφιλών θεμάτων και παραδοσιακής ελληνικής δημαγωγίας». Στο πλαίσιο αυτό είχε αμφισβητήσει τον πολιτικό ρόλο του θρόνου και είχε θέσει υπό κατηγορία το βασιλιά Κωνσταντίνο για τις πρακτικές που υπερέβαιναν τα όρια της συνταγματικής μοναρχίας. Ταυτόχρονα είχε θέσει το θέμα της θεωρούμενης αμερικανικής ανάμειξης στις εσωτερικές υποθέσεις της Ελλάδας. Τέλος είχε απευθυνθεί στο εκλογικό σώμα υποστηρίζοντας τη δικαιότερη κατανομή του εθνικού εισοδήματος και επιτιθέμενος στις ευπορότερες τάξεις. Η πολιτική του στο υπουργείο Συντονισμού είχε εξασφαλίσει αρκετή υποστήριξη μεταξύ των εργατών και αγροτών και είχε επισύρει εναντίον του την κατηγορία του «κρυπτοκομμουνιστή» από τις συντηρητικές πολιτικές δυνάμεις.

Η έκθεση επεσήμαινε στη συνέχεια ότι ο χρόνος των επόμενων εκλογών είχε αποτελέσει μείζον πολιτικό ζήτημα από την παραίτηση του Γεωργίου Παπανδρέου το 1965. Ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος, χαρακτηριζόμενος ως μετριοπαθής αρχηγός της ΕΡΕ, ευνοούσε την επίσπευση των εκλογών, καθώς πίστευε ότι πολλοί από τους μετριοπαθείς και συντηρητικούς ψηφοφόρους της Ένωσης Κέντρου είχαν απογοητευθεί από την ηγεσία του

Γεωργίου Παπανδρέου. Η σκληρή πτέρυγα της ΕΡΕ από την άλλη πλευρά, η οποία ασκούσε και επιρροή στα ανάκτορα, ευνοούσε την καθυστέρηση των εκλογών έως και τη λήξη της κοινοβουλευτικής περιόδου το Φεβρουάριο του 1968. Η τάση αυτή αντανάκλασε το φόβο ότι η επίσπευση των εκλογών θα ευνοούσε τον Ανδρέα Παπανδρέου, ενώ η καθυστέρησή τους θα μπορούσε να σημαίνει ότι ο Κωνσταντίνος Καραμανλής, πρώην πρωθυπουργός και αρχηγός της ΕΡΕ έως το Δεκέμβριο του 1963, θα επέστρεφε από την αυτοεξορία του για να ηγηθεί του κόμματος, ένδειξη ότι η πτέρυγα αυτή δεν έτρεφε εμπιστοσύνη στην ηγεσία του Κανελλόπουλου.

Η ηγεσία της Ένωσης Κέντρου υποστήριζε ότι η διενέργεια των εκλογών αποτελούσε το μόνο τρόπο για την αποτροπή της περαιτέρω πόλωσης μεταξύ δεξιάς και αριστεράς και αποκατάστασης της εμπιστοσύνης στους κοινοβουλευτικούς θεσμούς. Το πολιτικό αδιέξοδο, για το οποίο η Ένωση Κέντρου καταλόγιζε την ευθύνη στα ανάκτορα, είχε προκαλέσει και την αναβίωση του ζητήματος μεταξύ μοναρχίας και δημοκρατίας που παρέμενε σε ύπνωση από το δημοψήφισμα του 1946. Παράλληλα, τα συντηρητικά στελέχη της Ένωσης Κέντρου ευνοούσαν την επίσπευση των εκλογών, ώστε να κατορθώσουν να διατηρήσουν τον έλεγχο του κόμματος πριν ο Ανδρέας Παπανδρέου αυξήσει την επιρροή του.

Ο βασιλιάς, από την άλλη πλευρά, ήλπιζε ότι ο Στεφανόπουλος και η υπ' αυτόν κυβέρνηση αποστατών της ΕΚ ίσως εξασφάλιζε και άλλες αποσχίσεις από την κοινοβουλευτική ομάδα υπό τον Παπανδρέου. Αυτό όμως δεν ήταν πιθανό και έτσι ο Κωνσταντίνος ίσως αποφάσιζε τελικά να υποστηρίξει κυβέρνηση της ΕΡΕ υπό τον Κανελλόπουλο ή εναλλακτικά κυβερνητικό σχήμα υπό τον Μαρκεζίνη ή τον Πιπινέλη. Κάθε τέτοιο σχήμα θα αποτελούσε πάντως παραλλαγή των υπαρχουσών πολιτικών συμμαχιών και όχι ανατροπή του συσχετισμού δυνάμεων προς όφελος των ανακτόρων και των συντηρητικών. Κατά συνέπεια, ο βασιλιάς μπορεί να αισθανόταν αναγκασμένος να επεξεργαστεί κάποια διευθέτηση με το Γεώργιο Παπανδρέου προκειμένου να αποφύγει την πόλωση εναντίον της μοναρχίας.

Στη συνέχεια διακρίνονταν τρία ενδεχόμενα:

Πρώτο, η αναβίωση του φατριασμού και της κατάτμησης των κομμάτων. Στην ΕΡΕ ήταν σαφής η αντίθεση μεταξύ του Κανελλόπουλου και των «σκληροπυρηνικών» που πίστευαν σε περιορισμένη δημοκρατία και ενεργό μοναρχία. Αντίστοιχα στην Ένωση Κέντρου γινόταν σαφής η αντίθεση μεταξύ του Ανδρέα Παπανδρέου και των «μετριοπαθών».

Δεύτερο ενδεχόμενο ήταν η κίνηση προς την αντίθετη κατεύθυνση, δηλαδή την πόλωση των πολιτικών δυνάμεων. Στην περίπτωση αυτή ο Καραμανλής θα αναλάμβανε την ηγεσία του «Εθνικού Μετώπου» αλλά ενδεχόμε-

νη νίκη της ΕΚ θα έθετε το βασιλιά ενώπιον διλήμματος σχετικά με την αποδοχή ή μη μιας κυβέρνησης που θα περιέκοπτε τα βασιλικά προνόμια.

Τρίτο ενδεχόμενο, η εκτροπή προς τον αυταρχισμό. Τα ανάκτορα εξέταζαν εναλλακτικές λύσεις στην κυβέρνηση Στεφανοπούλου, οι οποίες θα προετοίμαζαν το έδαφος για κάποιους μήνες, ώστε να αποτραπεί νίκη της ΕΚ. Αν η Βουλή δεν ενέκρινε την επιλογή κυβέρνησης του βασιλιά, τότε ο τελευταίος πιθανόν να προχωρούσε σε μη κοινοβουλευτική λύση, δηλαδή διάλυση της Βουλής και διορισμό κυβέρνησης της επιλογής του.

Εναλλακτικά μπορούσε να επιδιώξει συμβιβασμό: Τα ανάκτορα θα έπαυαν να επιδιώκουν την περαιτέρω αποψίλωση της ΕΚ, ενώ η τελευταία θα έπαυε να επιτίθεται στη μοναρχία. Η πιθανότητα αυτή δε φαινόταν, εν τούτοις, πραγματοποιήσιμη κατά τους Αμερικανούς αναλυτές, τόσο εξ αιτίας της στάσης του Ανδρέα Παπανδρέου έναντι της μοναρχίας, όσο και της άρνησης του στέμματος να αποδεχθεί την άνοδο στην εξουσία ενός ηγέτη που απέβλεπε στον περιορισμό των βασιλικών προνομίων. Ο βασιλιάς, σύμφωνα με τους Αμερικανούς αναλυτές, αντιτίθετο από «θέση αρχής» σε εξω-κοινοβουλευτική λύση, αλλά την εξέταζε ως ενδεχόμενο σε έκτακτη περίπτωση ή στην περίπτωση που ανέκυπτε μια κυβέρνηση κυριαρχούμενη από τον Ανδρέα Παπανδρέου ή υποστηριζόμενη από την ΕΔΑ²⁶.

Στο δεύτερο εξάμηνο του 1966 διακρίνονταν πλέον στους κόλπους της ΕΡΕ τρεις τάσεις για την αντιμετώπιση της πολιτικής κρίσης:

Πρώτη τάση ήταν αυτή των Πιπινέλη και Ροδόπουλου που υποστήριζαν την εκτροπή από τον κοινοβουλευτισμό.

Δεύτερη τάση, η οποία ταυτιζόταν με τη διατήρηση του κοινοβουλευτισμού, την οποία υποστήριζε ο Κανελλόπουλος και ακολούθησαν και τα περισσότερα ηγετικά στελέχη της ΕΡΕ, αφού αποκλείστηκε από τον ίδιο τον ιδρυτή της η επάνοδός του στην πολιτική. Η λύση αυτή, κατ' αρχήν κοινοβουλευτικά συνεπής, προϋπέθετε, κατά τους εμπνευστές της, την ανάθεση της διακυβέρνησης από το βασιλιά στην ΕΡΕ, ώστε η τελευταία να θέσει και πάλι υπό τον έλεγχό της τον κρατικό μηχανισμό και να ανακτήσει τον «αέρα» της εξουσίας έναντι της Ένωσης Κέντρου.

Τρίτη τέλος τάση συνιστούσε η αντίληψη του αυτοεξόριστου ιδρυτή της ΕΡΕ για την ανάγκη συνταγματικής μεταρρύθμισης μέσω του διορισμού μιας κυβέρνησης εκτάκτων εξουσιών για λίγους μήνες κατά το «γκωλικό» πρότυπο. Προφανές είναι όμως ότι η μεθόδευση αυτή προϋπέθετε τη συναί-

26. RNA-59, 8 Νοεμβρίου 1966, Research Memo, Subj: "Clouds on the Greek Political Horizon", National Security Files, Country File: Greece, Box 126, vol. II, Memos and Misc., Johnson Presidential Library.

νεση ή τουλάχιστο την ανοχή του Κέντρου ή τμήματός του, καθώς σε άλλη περίπτωση θα ισοδυναμούσε με εκτροπή και επιβολή μιας παράταξης με δικτατορικές μεθόδους.

Την πιο συστηματική έκθεση του πολιτικού σκεπτικού της «κοινοβουλευτικής» στρατηγικής που επρόκειτο να ακολουθήσει ο Κανελλόπουλος αποτελούσε ένα απόρρητο σημείωμα του Ευάγγελου Αβέρωφ του Σεπτεμβρίου ή Οκτωβρίου του 1966²⁷. Κομβικό σημείο του πολιτικού σκεπτικού της «κοινοβουλευτικής» λύσης ήταν η ανάγκη για την ΕΡΕ να θέσει και πάλι υπό έλεγχο τον κρατικό μηχανισμό. Ο Αβέρωφ είχε καταλήξει στο συμπέρασμα ότι η παραμονή στην εξουσία της κυβέρνησης των αποστατών έβλαπτε, λόγω της κακής οικονομικής της πολιτικής, της ελάχιστης εκκαθάρισης του κρατικού μηχανισμού από τα αριστερίζοντα ή και κομμουνιστικά στοιχεία, της μη αντιμετώπισης των Λαμπράκηδων «*μέ'δλας τὰς ψυχολογικὰς ιδίως συνεπείας*», και γενικότερα της μη αντιμετώπισης βασικών προβλημάτων.

Στη συνέχεια, ο πρώην υπουργός Εξωτερικών των κυβερνήσεων Καραμανλή διαπίστωνε ότι «*οὐδείς ἀντιμετωπίζει ἐκτροπήν, ἐκτὸς ἐὰν εὐρεθῶμεν πρὸ ἐπαναστάσεως*». Οι εκλογές δεν μπορούσαν να καθυστερήσουν περισσότερο από 16-17 μήνες και τίθετο το ερώτημα αν η «*ἐθνικόφρων παράταξη*» μπορούσε να τις αντιμετωπίσει καλύτερα στο τέρμα της κοινοβουλευτικής περιόδου ή τη στιγμή σύνταξης του υπομνήματος. Ο Αβέρωφ κατέγραφε την ελπίδα ορισμένων ότι η καθυστέρηση ίσως ευνοούσε, γιατί με την πάροδο του κρίσιμου χρόνου πιθανόν να εξέλιπε ο Γεώργιος Παπανδρέου, και παρατηρούσε ότι η υποθετική αυτή περίπτωση μπορεί να είχε δυσμενέστερες συνέπειες για την ΕΡΕ, αφού θα άνοιγε ίσως το δρόμο για την πλήρη επικράτηση του Ανδρέα Παπανδρέου. Ως προς το δεύτερο επιχείρημα, που υποστηριζόταν από παράγοντες της ΕΡΕ, δηλαδή ότι η πάροδος του χρόνου με την κυβέρνηση των αποστατών διευκόλυνε το «*ξήλωμα τοῦ παπανδρεϊσμοῦ*», ο Αβέρωφ εκτιμούσε ότι μάλλον η κυβέρνηση «*ξηλωνόταν*» παρά ο «*παπανδρεϊσμός*». Η ΕΡΕ είχε φθάσει ήδη στην ανώτερη δυνατή απήχησή της και ήδη το φθινόπωρο σημείωνε σε σχέση με τον Ιούνιο κάποια κάμψη σε ορισμένες περιφέρειες.

Ο Αβέρωφ πίστευε πάντως ότι το κόμμα βρισκόταν σε άνοδο. Επесήμαινε την ύπαρξη ενός ποσοστού που υπολόγιζε εμπειρικά σε 15-20% των εκλογέων, το οποίο δεν εκδήλωνε τον πολιτικό του προσανατολισμό, αλλά

27. Σημείωμα Ευάγγελου Αβέρωφ, Αρχείο Αβέρωφ, Φάκελος 13, Υποφάκελος 3, Ίδρυμα Καραμανλή. Το σημείωμα είναι αχρονολόγητο, προκύπτει όμως από το περιεχόμενό του ότι συντάχθηκε 16 ή 17 μήνες προ της λήξης της κοινοβουλευτικής τετραετίας το Φεβρουάριο 1968.

αναζητούσε συνθήκες ασφαλείας, τις οποίες δεν προσέφερε ο «παπανδρεϊσμός». Η απήχηση της ΕΔΑ από την άλλη πλευρά υπολογιζόταν στο 25%, ενώ η Ένωση Κέντρου εμφανιζόταν «καταποντισμένη» και «σωζόταν» από τον «οργανωμένο θόρυβο» που δημιουργούσε η ΕΔΑ. Επρόκειτο για προσφιλή θεωρία στο πλαίσιο της ΕΡΕ, η οποία απέδιδε τη μαζική κινητοποίηση υπέρ της Ένωσης Κέντρου στη συνεργασία της ηγεσίας της με την αριστερά. Ο ίδιος ο Αβέρωφ παρατηρούσε όμως στο σημείωμά του, αμέσως μετά την καταγραφή του «οργανωμένου θορύβου», ότι ίσως η διαπίστωση του «καταποντισμού» του Κέντρου και της κομμουνιστικής συνδρομής να έπρεπε να «παραλλαχθεί», δεδομένης της αυτόνομης απήχησης του πολιτικού μηνύματος του Ανδρέα Παπανδρέου.

Ως προς την καταλληλότερη πολιτική στρατηγική της ΕΡΕ, ο Αβέρωφ ξεκινούσε από την εκτίμηση ότι, παρά τις σχετικές κινήσεις, ο Καραμανλής δεν επρόκειτο να επιστρέψει στην πολιτική, τουλάχιστο όχι πριν τις επόμενες εκλογές. Εναλλακτικά, η μόνη εναπομένουσα λύση που θα «ηλέκτριζε» τους υποστηρικτές της ΕΡΕ και τους κυμαινόμενους ήταν ο σχηματισμός ολιγομελούς κυβέρνησης από την ΕΡΕ, σε αντιδιαστολή προς την πολυμελή κυβέρνηση των αποστατών. Η κυβέρνηση αυτή έπρεπε άμεσα να λάβει «θεαματικά» οικονομικά μέτρα και να περιστείλει την κομμουνιστική «διήθηση». Πιο συγκεκριμένα: «Πρέπει νὰ αντικατασταθοῦν ἔστω προσωρινῶς ἅπαντες οἱ ἀσχοῦντες ἐνεργὸν διοίκησιν, οἱ ὅποιοι δὲν ἐμπνέουν ἐμπιστοσύνην». Στο πλαίσιο αυτό, στις μεν δυνάμεις ασφαλείας έπρεπε να εκκαθαριστούν και «ἐλαφρῶς κεντροαριστεροί», στους δε υπόλοιπους τομείς οι «γνωστοὶ ἀριστεροί». Επίσης, έπρεπε να ληφθούν μέτρα κατά των Λαμπράκηδων που ενεργούσαν «τρομοκρατικῶς». Τα μέτρα αυτά, ακόμα και αν δεν ήταν απολύτως αποτελεσματικά, θα εξουδετέρωναν «τὴν ἀντίθετον ψυχολογικὴν βίαν». Τέλος, η κυβέρνηση της ΕΡΕ έπρεπε να εγκαταστήσει σε καίριες θέσεις αξιόπιστους ανθρώπους που θα ήταν χρήσιμοι σε περίπτωση ασαφούς εκλογικού αποτελέσματος, έως ότου σχηματιζόταν κυβέρνηση συνεργασίας «δημοκρατικῶν ὅλων τῶν κομμάτων ἀλλὰ ἐθνικοφρόνων».

Παράλληλα με του Αβέρωφ εκινείτο και η ανάλυση του Κανελλόπουλου. Στις 20 Σεπτεμβρίου έγγραφε στον Καραμανλή²⁸ ότι η ύπαρξη της κυβέρνησης Στεφανοπούλου ήταν δικαιολογημένη για όχι περισσότερο από ένα εξάμηνο, ώστε να λάβει μέτρα «ἀναθαρρήσεως» των εθνικοφρόνων, «τονώσεως τοῦ ἠθικοῦ» των σωμάτων ασφαλείας και «κατοχυρώσεως τῆς παιδείας καὶ ἄλλων τομέων διοικήσεως ἔναντι τῶν ἀριστερῶν». Εκτός αυτού, ο Κανελλόπουλος θεωρούσε ότι η κυβέρνηση, αν και όφειλε την ύπαρ-

28. Κανελλόπουλος προς Καραμανλή, 20 Σεπτεμβρίου 1966, *Αρχείο Καραμανλή*, τόμ. 6, σσ. 234-240.

ξή της στην κοινοβουλευτική υποστήριξη της ΕΡΕ, δεν απέδιδε σημασία στη διαβούλευση με την ηγεσία του σημαντικότερου κόμματος της πλειοψηφίας. Παράλληλα, οι υπουργοί ήταν ιδιαίτερα ανταγωνιστικοί έναντι των βουλευτών της ΕΡΕ που πολιτεύονταν στις ίδιες με αυτούς εκλογικές περιφέρειες, χειριζόμενοι κατά βούληση και εις βάρος της ΕΡΕ το πελατειακό σύστημα. Τα περιστατικά αυτά ο Κανελλόπουλος, σε αντίθεση με τον Πιπινέλη, δεν τα θεωρούσε ασήμαντα. Πολλοί βουλευτές της ΕΡΕ διαμαρτύρονταν και ο Κανελλόπουλος τους συγκρατούσε με κόπο, αν και συμμεριζόταν τις απόψεις τους.

Πράγματι, ήδη από τον Ιούνιο του 1966 ο Κανελλόπουλος είχε εκδηλώσει έμπρακτα τη δυσφορία του για την τακτική της κυβέρνησης Στεφανοπούλου έναντι της ΕΡΕ, αποσύροντας από την κυβέρνηση τον υπουργό άνευ χαρτοφυλακίου και εκπρόσωπο του κόμματος στο υπουργικό συμβούλιο. Ο Στέφανος Στεφανόπουλος δεν ήταν όμως διατεθειμένος να αναγνωρίσει στην ΕΡΕ αρμοδιότητα συναπόφασης. Όπως παρατηρούσε, η ΕΡΕ είχε παράσχει ψήφο εμπιστοσύνης στην κυβέρνηση, χωρίς να θέσει ως προϋπόθεση την «έναρμόνιση» της κυβερνητικής πολιτικής με τις αντιλήψεις της ΕΡΕ, και συμπλήρωνε ότι αν και η κυβέρνηση θα ζητούσε «ἐπὶ τῶν μεγάλων ζητημάτων» τη γνώμη της ΕΡΕ, δεν επρόκειτο να μεταβάλει την όποια πολιτική της²⁹. Επρόκειτο για έμπρακτη εκδήλωση της αντίληψης ότι η ΕΡΕ δεν είχε διαπραγματευτικά περιθώρια έναντι της κυβέρνησης των αποστατών, αν ήθελε να αποφύγει την επάνοδο του Παπανδρέου. Βέβαια και η λογική αυτή δεν είχε απεριόριστη χρονική ισχύ, αφού η διαπραγματευτική δύναμη των αποστατών, αναμφίβολα, μειωνόταν, λόγω της αδυναμίας τους να αποσπάσουν ως πολιτική κίνηση κάποιο αξιόλογο τμήμα της εκλογικής βάσης της ΕΚ.

Ακόμα πιο ενδεικτική της έντασης μεταξύ της κυβέρνησης Στεφανοπούλου και της ΕΡΕ ήταν η απαίτηση βουλευτών της τελευταίας να απομακρυνθούν από τις εκλογικές τους περιφέρειες οι νομάρχες Κερκύρας, Θεσπρωτίας, Ευρυτανίας, Καβάλας, Σάμου, Καστοριάς και Ευβοίας³⁰.

Ο αρχηγός της ΕΡΕ δε διαφωνούσε επί της ουσίας με τις διαπιστώσεις του Αβέρωφ. Αντίθετα, θα εξελάμβανε τις απόψεις και την απειλή του Αβέρωφ για παραίτηση ως δικαίωση της απόφασής του να ανατρέψει την κυβέρνηση Στεφανοπούλου, παρατηρώντας ότι η υπομονή των στελεχών της

29. Στεφανόπουλος προς Κανελλόπουλο, 8 Ιουνίου 1966, Φάκ. «Σχετικά με Στέφανο Στεφανόπουλο», Αρχείο Κανελλόπουλου, Εταιρεία Φίλων Π. Κανελλόπουλου.

30. Φωκίων Ζαΐμης (υπουργός Εσωτερικών) προς Κανελλόπουλο, 15 Ιουλίου 1966, Φάκ. «Σχετικά με Στέφανο Στεφανόπουλο», Αρχείο Κανελλόπουλου, Εταιρεία Φίλων Π. Κανελλόπουλου.

ΕΡΕ είχε εξαντληθεί και ότι ήταν σκόπιμο να ανατραπεί η κυβέρνηση αυτή οργανωμένα από το κόμμα παρά από μεμονωμένους βουλευτές του. Στη συνέχεια ο Κανελλόπουλος κατέγραφε το δίλημμα: οι εκλογές ήταν ανεπιθύμητες στα ανάκτορα, γιατί επικρατούσε η εκτίμηση ότι η ΕΡΕ δεν είχε πολλές πιθανότητες επιτυχίας. Στο πλαίσιο αυτό υπήρχε μια τάση που ευνοούσε τη «μοιρολατρική» τακτική της αναβολής των εκλογών με την ελπίδα ότι η κατάσταση μπορεί να βελτιωνόταν. Από την άλλη πλευρά, οι Αβέρωφ, Παπαληγούρας και Θεοτόκης ανησυχούσαν για την πιθανότητα φθοράς της ΕΡΕ, λόγω της αποτελμάτωσης. Ο ίδιος ο βασιλιάς πίστευε ότι η ΕΚ και η ΕΔΑ υποστηρίζονταν από το 60% των εκλογέων και ευνοούσε την παράταση της κατάστασης, υπόδειξη που δεχόταν άλλωστε από την κυβέρνηση αλλά και από επίδοξους πρωθυπουργούς όπως οι Μαρκεζίνης και Γαρουφαλιάς, στρατιωτικούς, πολιτικούς της ΕΡΕ και βιομήχανους και εφοπλιστές, και στην οποία ο Κανελλόπουλος ήταν αντίθετος³¹.

Στις 22 Σεπτεμβρίου ήταν σειρά του Παπαληγούρα να απευθυνθεί στον ιδρυτή της ΕΡΕ³². Αnéφερε ότι οι Μαρκεζίνης και Πιπινέλης προσπαθούσαν να πείσουν το βασιλιά να τους καλέσει στην πρωθυπουργία και να επιφέρουν κάποια μορφή εκτροπής από το κοινοβουλευτικό σύστημα. Ο ίδιος πίστευε ότι η λύση που συνεπαγόταν τους λιγότερους κινδύνους συνδυαζόταν με την επάνοδο του ίδιου του Καραμανλή. Η λύση Κανελλόπουλου, δηλαδή σχηματισμός κυβέρνησης της ΕΡΕ και επίσπευση των εκλογών, κινδύνευε να αποβεί «όλεθρία». Οι εναλλακτικές λύσεις όμως που συνδέονταν με «βασιλικά κατασκευάσματα» ήταν ακόμα πιο ολέθριες, αφού ο Παπαληγούρας δεν πίστευε ότι υπήρχε περιθώριο νέων σχημάτων από την υπάρχουσα Βουλή. Συνεπώς, μεταξύ της «Σκύλλας», που εκπροσωπούσε η κοινοβουλευτική οδός του Κανελλόπουλου, και της «Χάρυβδης», της εκτροπής υπό τον Πιπινέλη ή το Μαρκεζίνη, ο ίδιος θα επέλεγε την πρώτη.

Πράγματι, ο Παπαληγούρας είχε διαβεβαιώσει το διευθυντή του πολιτικού γραφείου του βασιλιά Δημήτρη Μπίτσιο, μαζί με δύο άλλα στελέχη της ΕΡΕ, το Σπύρο Θεοτόκη και το Γεώργιο Ράλλη, ότι θα υποστήριζε και θα συμμετείχε σε κυβέρνηση της ΕΡΕ υπό τον Κανελλόπουλο. Ο Θεοτόκης, μάλιστα, δήλωνε στο Μπίτσιο ότι αμφέβαλλε κατά πόσο ο Καραμανλής επανερχόμενος θα ήταν σε θέση να διατηρήσει την ενότητα της ΕΡΕ³³.

Σε τί συνίστατο όμως η λύση Καραμανλή, στην οποία αναφερόταν ο

31. Κανελλόπουλος προς Καραμανλή, 20 Σεπτεμβρίου 1966, *Αρχείο Καραμανλή*, τόμ. 6, σσ. 234-240.

32. Παπαληγούρας προς Καραμανλή, 22 Σεπτεμβρίου 1966, *Αρχείο Καραμανλή*, τόμ. 6, σ. 322.

33. Δ. Μπίτσιου, *Στο όριο των καιρών*, Νέα Σύνορα, Αθήνα 1997, σ. 68.

Παπαληγούρας, και το κυριότερο, πώς την αντιλαμβάνονταν, τί περιεχόμενο της έδινε ο ίδιος ο Καραμανλής; Ο ιδρυτής της ΕΡΕ, αποχωρώντας από την πολιτική, είχε σχηματίσει την πεποίθηση ότι η εκτελεστική εξουσία, φορέα της οποίας θεωρούσε την κυβέρνηση και όχι το στέμμα, ήταν αδύναμη. Τελούσε υπό τη διπλή εξάρτηση τόσο του βασιλιά όσο και της Βουλής και αδυνατούσε να εξασφαλίσει τη συνεργασία της Βουλής, ώστε να παράγεται ανεμπόδια και με ταχύτητα το νομοθετικό έργο που της ήταν αναγκαίο για την προώθηση της πολιτικής της, αλλά και να αντιμετωπίσει μαζικές κινητοποιήσεις που απέβλεπαν στην ανατροπή της πολιτικής της³⁴. Ήδη από το Φεβρουάριο του 1963, με την πρόταση αναθεώρησης του συντάγματος, είχε δώσει ένα δείγμα των επιδιώξεών του³⁵. Ο Καραμανλής, ευρισκόμενος προφανώς και υπό το κράτος των εντυπώσεων του ανένδοτου αγώνα και της οξείας διαμάχης του με το Γεώργιο Παπανδρέου, είχε καταστήσει σαφές ότι δεν πίστευε πως χωρίς την αναθεώρηση αυτή ήταν δυνατή ή είχε εν πάση περιπτώσει νόημα για τον ίδιο η πολιτική του επαναδραστηριοποίηση. Πέραν της προσωπικής αντίθεσης, εκτιμούσε ότι ο Παπανδρέου είχε ενθαρρύνει οποιοδήποτε αίτημα μπορούσε να τεθεί, υπονομεύοντας έτσι την οικονομική ανάπτυξη και την κοινωνική συνοχή, αλλά και το δυτικό προσανατολισμό της χώρας. Πράγματι, το Μάιο του 1964 σημείωνε ότι το Κυπριακό εγκυμονούσε τον κίνδυνο της σύγκρουσης με την Τουρκία, η οποία μπορούσε να οδηγήσει σε «έθνική συμφορά» και σε καλλιέργεια «άντισυμμαχικού πνεύματος». Η ανακίνηση του Κυπριακού ήταν σφάλμα και μεγαλύτερο σφάλμα αποτελούσε η ρυμούλκηση της Αθήνας από το Μακάριο. Η επιδίωξη αναμόρφωσης των συνθηκών του 1959 δεν αποτελούσε ούτε «έθνική» ούτε «λογική» επιδίωξιν διότι απομάκρυνε την Ένωση ενώ ο εκβιασμός της «κουβανοποίησης» των νησιού δε θα απέδιδε³⁶. Για την εφαρμογή των απόψεών του θεωρούσε ότι έπρεπε να σχηματιστεί κυβέρνηση και να εξουσιοδοτηθεί από τη Βουλή ή, σε περίπτωση άρνησης της Βουλής, από το βασιλιά, να ασκήσει «έκτακτες εξουσίες», και «έντός εϋλόγου χρόνου» να προχωρούσε στην αναθεώρηση του συντάγματος, την «έξυγίαν-

34. Καραμανλής προς Τσάτσο, 10 Μαΐου 1966, *Αρχείο Καραμανλή*, τόμ. 6, σσ. 212-219, όπου και η πολιτική μεθόδευση που πρότεινε για την εφαρμογή των αντιλήψεών του.

35. Οι προτάσεις «βαθείας τομής», όπως αποκλήθηκαν, προέβλεπαν μεταξύ άλλων τη δυνατότητα διάλυσης κομμάτων από συνταγματικό δικαστήριο και απαγόρευαν την «κατάχρηση» δικαιώματος. Βλ. σχετ. Ν. Αλιβιζάτου, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974*, Θεμέλιο, Αθήνα 1983, σσ. 542-554.

36. Καραμανλής προς Κανελλόπουλο, 27 Μαΐου 1964, *Αρχείο Αβέρωφ*, Ίδρυμα Καραμανλή, Φάκελος 11, Υποφάκελος 1.

ση» της οικονομίας, την αποκατάσταση προϋποθέσεων «ήρέμου» βίου, να ρυθμίσει ή να «θέσει υπό έλεγχο» το Κυπριακό», να ρυθμίσει το εκπαιδευτικό και εκκλησιαστικό ζήτημα και στη συνέχεια προσφύγει σε δημοψήφισμα για την επικύρωση των ανωτέρω. Θα ακολουθούσαν εκλογές με το κατάλληλο εκλογικό σύστημα.

Το πρόγραμμα αυτό και η μεθόδευση είχαν εμφανείς αναλογίες με την επάνοδο στην εξουσία του στρατηγού De Gaulle το 1958, την εξουσιοδότηση που του χορηγήθηκε από τη Γαλλική Εθνοσυνέλευση για αναθεώρηση του συντάγματος και την εγκαθίδρυση της 5^{ης} Γαλλικής Δημοκρατίας, σύμφωνα με τις αντιλήψεις του στρατηγού³⁷. Κατά τις επαφές του με το διευθυντή του πολιτικού γραφείου του βασιλιά Δημήτρη Μπίτσιο, τον Αύγουστο και το Σεπτέμβριο του 1966 και το Μάρτιο του 1967, ο Καραμανλής δεν έδειξε ενδιαφέρον για επάνοδο στην πολιτική και ανάληψη της ηγεσίας του Εθνικού Μετώπου που θα συγκροτούσαν η ΕΡΕ, οι Προοδευτικοί του Μαρκεζίνη και οι αποστάτες προκειμένου να αντιμετωπίσουν εκλογικά την ΕΚ. Αντίθετα, επέμεινε στο πρόγραμμα θεσμικής αναθεώρησης, με το οποίο τα ανάκτορα δεν ήταν διατεθειμένα να συμφωνήσουν. Εξ άλλου, ο Καραμανλής δεν πίστευε ότι το πρόγραμμα αυτό και κυβέρνηση υπ' αυτόν θα εξασφάλιζε την έγκριση της Βουλής. Προτιμούσε συνεπώς να παραμείνει εκτός πολιτικής³⁸.

Το Δεκέμβριο του 1966 ο Αβέρωφ αποφάσιζε να αναλάβει προσπάθεια έμπρακτης προώθησης των απόψεών του και απευθύνθηκε σχετικά στον αρχηγό της ΕΡΕ Παναγιώτη Κανελλόπουλο. Στην επιστολή του³⁹ υπογράμμιζε ότι τους τελευταίους μήνες η ΕΡΕ δεν ακολουθούσε την «πρέπουσα γραμμή». Η κυβέρνηση των αποστατών, αφού είχε προσφέρει «σοβαράς υπηρεσίας», έβλαπτε και υποθήκευε το μέλλον. Αναγκαίο ήταν να σχηματιστεί άλλη κυβέρνηση, η οποία θα διοικούσε «αύστηρά», θα

37. Alfred Coban, *A History of Modern France, Vol. 3: 1871-1962*, σσ. 233 επ.

38. Στο σχετικό σημείωμα Καραμανλή καταγράφεται ότι ο απεσταλμένος του βασιλιά είχε αναφερθεί σε ενδεχόμενο προσωρινής εκτροπής αν ο Παπανδρέου δε συναινούσε σε κυβέρνηση Κανελλόπουλου και διεξαγωγή εκλογών μετά από έξι μήνες. Ο Καραμανλής δήλωσε ότι απέκλειε το ενδεχόμενο να ηγηθεί εκτροπής και κατέγραψε την αντίθεση του βασιλιά στην αναθεώρηση του συντάγματος. Βλ. Σημείωμα Καραμανλή σε *Αρχείο Καραμανλή*, τόμ. 6, σσ. 243-244. Ο Δημήτρης Μπίτσιος, από την άλλη πλευρά, σημείωνε ότι δεν παραχωρείτο δικτατορία από το βασιλιά διότι «αργά ή γρήγορα» θα προκηρύσσονταν εκλογές. Παράλληλα, ενδεικτικό της αντεστραμμένης οπτικής των δύο πλευρών, κατέγραφε την εμμονή του Καραμανλή στην ανάγκη αναθεώρησης του συντάγματος. Μπίτσιου, ό. π., σ. 79.

39. Αβέρωφ προς Κανελλόπουλο, 14 Δεκεμβρίου 1966, *Αρχείο Αβέρωφ*, Φάκελος 13, Υποφάκελος 3, Ίδρυμα Καραμανλή.

απάλλασσε τον κρατικό μηχανισμό από τα στοιχεία της άκρας αριστεράς και θα κατάρτιζε εκλογικό νόμο. Αν η Βουλή αρνείτο ψήφο εμπιστοσύνης, έπρεπε να ακολουθήσουν αμέσως οι εκλογές, ώστε αυτές να διεξαχθούν με κυβέρνησιν «σοβαράν» και «ύπενθυμίζουσιν εἰς τὸν λαὸν τί ἐστὶ διοίκησις». Σε περίπτωση που οι απόψεις του δε γίνονταν αποδεκτές, δήλωνε ότι θα παραιτηθεί από βουλευτής.

Ο Κανελλόπουλος βρισκόταν ήδη σε διαπραγματεύσεις με τα ανάκτορα και το Γεώργιο Παπανδρέου για τον παραμερισμό των αποστατών και το σχηματισμό κυβέρνησης κοινής αποδοχής που θα εισήγαγε στη Βουλή εκλογικό νόμο που θα προέβλεπε την καθιέρωση κάποιας παραλλαγής της απλής αναλογικής και τη διεξαγωγή εκλογών το Μάιο του 1967⁴⁰.

Οι διαπραγματεύσεις κατέληξαν σε συμφωνία Παπανδρέου-Κανελλόπουλου με το βασιλιά στις 18 Δεκεμβρίου και αποτελούσε την απόπειρα συμβιβασμού του βασιλιά με τον ηγέτη της ΕΚ που είχε αναφέρει το υπόμνημα των αναλυτών του Αμερικανικού υπουργείου Εξωτερικών. Ο Παπανδρέου είχε δεσμευτεί ότι θα έπαυαν οι επιθέσεις εναντίον του στέμματος και είχε λάβει σε αντάλλαγμα υπόσχεση εκλογών έως το τέλος Μαΐου του 1967, και σε ένδειξη τόσο της αυτοπεποίθησής του όσο και της απόλυτης προτεραιότητας που είχε γι' αυτόν η εξασφάλιση των εκλογών, είχε αποδεχθεί την καθιέρωση της απλής αναλογικής. Παράλληλα είχε δεσμευθεί ότι θα επέβαλλε τη συμφωνία, η οποία πάντως θα παρέμενε μυστική, σε όλα τα στελέχη του κόμματος, δηλαδή στον Ανδρέα Παπανδρέου και στην αριστερή πτέρυγα της ΕΚ⁴¹.

Η πολιτική του Κανελλόπουλου βασιζόταν στην υπόθεση ότι, με την ψήφιση της αναλογικής, η ΕΚ δεν θα εξασφάλιζε αυτοδύναμη πλειοψηφία και, με δεδομένη τη δέσμευση που είχε αναλάβει ο Παπανδρέου να μη συνεργαστεί με την ΕΔΑ αν δεν εξασφάλιζε απόλυτη πλειοψηφία εδρών⁴², θα μπορούσε να σχηματιστεί κυβέρνηση συνεργασίας ΕΡΕ-ΕΚ ή ΕΡΕ και μετριοπαθούς τμήματος της ΕΚ. Παράλληλα, ο Κανελλόπουλος υπαινισσόταν δημόσια ότι δεν απέκλειε, σε περίπτωση που η υπηρεσιακή κυβέρνηση Παρασκευοπούλου δεν αποδεικνυόταν ικανοποιητική για την αναστρο-

40. Π. Κανελλόπουλου, *Ιστορικά Δοκίμια*, σσ. 95-102.

41. Αντίγραφο του μνημονίου της 18^{ης} Δεκεμβρίου 1966 σε Φακ: «21 Απριλίου, ΙΔΕΑ, Φροντιστής, Κάτρης, Μνημόνιο Βασιλέως και ΓΠ-ΠΚ», Αρχείο Κανελλόπουλου, Εταιρεία Φίλων Π. Κανελλόπουλου.

42. Αντίγραφο του μνημονίου της 18^{ης} Δεκεμβρίου 1966 σε Φακ: «21 Απριλίου, ΙΔΕΑ, Φροντιστής, Κάτρης, Μνημόνιο Βασιλέως και ΓΠ-ΠΚ», Αρχείο Κανελλόπουλου, Εταιρεία Φίλων Π. Κανελλόπουλου.

φή του πολιτικού κλίματος, να αναλάμβανε ο ίδιος να σχηματίσει κυβέρνηση της ΕΡΕ⁴³.

Οι προσδοκίες του στέμματος από το εγχείρημα του συμβιβασμού δεν εκπληρώθηκαν. Ο ίδιος ο υπηρεσιακός πρωθυπουργός απέφυγε να επιδείξει το είδος της πυγμής που θα ενεργούσε ως κυματοθραύστης των μαζικών κινητοποιήσεων.

Η συμφωνία επικρίθηκε από δύο πλευρές. Ο Πιπινέλης, υποστηρικτής της εκτροπής⁴⁴, πίστευε ότι η συμφωνία συνιστούσε αποδοχή των απαιτήσεων του Παπανδρέου, αφού οδηγούσε σε εκλογές τις οποίες ήταν βέβαιο ότι θα κερδίσει⁴⁵.

Ο Ανδρέας Παπανδρέου από την άλλη πλευρά, αν και υποχρεώθηκε επικεφαλής της ομάδας του να υπερψηφίσει την κυβέρνηση Παρασκευοπούλου, προκειμένου να μην προκαλέσει ανοιχτή ρήξη με το Γεώργιο Παπανδρέου, κατέγραψε δημόσια τις αντιδράσεις του και κατόρθωσε να διατηρήσει τη συνοχή και την εμπιστοσύνη των υποστηρικτών του. Θεωρούσε τη συμφωνία εγκατάλειψη του ανένδοτου αγώνα και συμβιβασμό με τα ανάκτορα, τον οποίο δεν ήταν διατεθειμένος να αποδεχθεί⁴⁶. Η ρητορική του εξακολούθησε να είναι αδιάλλακτη, με αποκορύφωμα την προειδοποίησή του της 21^{ης} Φεβρουαρίου ότι, σε περίπτωση που ο βασιλιάς δεν ανέθετε την εντολή σχηματισμού κυβέρνησης στο Γεώργιο Παπανδρέου, εάν η Ένωση Κέντρου δεν εξασφάλιζε απόλυτη πλειοψηφία στις εκλογές, τότε η κυβέρνηση θα ορκιζόταν και χωρίς την έγκριση του στέμματος⁴⁷. Αυτό είχε ως συνέπεια να θεωρηθεί από την πλευρά των ανακτόρων ότι ο Γεώργιος Παπανδρέου δεν είχε εκπληρώσει τις δεσμεύσεις που είχε αναλάβει με τη συμφωνία του Δεκεμβρίου⁴⁸.

Γενικότερα, όπως παρατηρούσε αμέσως μετά την επικράτηση του πραξικοπήματος της 21^{ης} Απριλίου ένας Αμερικανός διπλωμάτης που υπηρετούσε στην Αθήνα, το συντηρητικό στοιχείο της ελληνικής κοινωνίας είχε συμπεράνει ότι η ελληνική πολιτική δομή δε θα μπορούσε να αντέξει τις συνέπειες της επικράτησης του Ανδρέα Παπανδρέου στις εκλογές λόγω των επαναλαμβανόμενων επιθέσεων του Ανδρέα κατά των ελληνικών θεσμών.

43. Π. Κανελλόπουλου, *ό. π.*, σ. 115.

44. Παπαχελά, *ό. π.*, σσ. 252 και 257-258.

45. Πιπινέλης προς Καραμανλή, 23 Δεκεμβρίου 1966, *Αρχείο Καραμανλή*, τόμ. 6, σ. 326.

46. Ανδρέα Παπανδρέου, *Η δημοκρατία στο απόσπασμα*, Καρανάσης, Αθήνα 1976, σσ. 287 επ.

47. Λιναρδάτου, *ό.π.*, σσ. 402-403.

48. Μπίτσιου, *ό.π.*, σσ. 125-127.

Οι επιθέσεις του Ανδρέα κατά της μοναρχίας, του στρατού, των Ηνωμένων Πολιτειών και της «οικονομικής ολιγαρχίας» είχαν αναμφίβολα προσφέρει πολιτική υποστήριξη στο πρόσωπό του, αλλά το κόστος αυτής της γραμμής ήταν ότι ο βασιλιάς, ο στρατός και τα συντηρητικά στοιχεία είχαν πεισθεί ότι η επικράτηση του Ανδρέα έπρεπε οπωσδήποτε να αποτραπεί⁴⁹.

Η διαφωνία μεταξύ του Γεωργίου και του Ανδρέα Παπανδρέου δεν είναι γεγονός χωρίς ενδιαφέρον. Αναμφίβολα, ο Γεώργιος Παπανδρέου αντιλαμβανόταν ότι η Ένωση Κέντρου είχε διατηρήσει την εκλογική της δύναμη. Συνεπώς το βασικό ζητούμενο ήταν να διενεργηθούν εκλογές, οι οποίες θα έλυναν υπέρ της το ζήτημα της εξουσίας και θα περιόριζαν οριστικά και αναπότρεπτα το στέμμα στο συνταγματικό πλαίσιο ενός ορθόδοξου κοινοβουλευτικού συστήματος. Αν και η ανάλυση του Γεωργίου Παπανδρέου δεν απέκλειε το ενδεχόμενο επιβολής δικτατορίας, ο παλαιός αυτός πολιτικός πίστευε ότι, αν ο πολιτικός λόγος της ΕΚ ήταν μετριοπαθέστερος έναντι του βασιλιά, του στρατού και των Αμερικανών, του «κατεστημένου» σύμφωνα με τον όρο που είχε εισαγάγει ο Ανδρέας Παπανδρέου, τότε η δικαιολογητική βάση της δικτατορίας θα εξασθενούσε⁵⁰. Παράλληλα προειδοποιούσε δημόσια ότι, αν επιβαλλόταν παρά ταύτα δικτατορία, αυτό θα σήμαινε ότι τίθεται αυτόματα υπό αμφισβήτηση η μοναρχία⁵¹.

Αντίθετα, ο Ανδρέας Παπανδρέου πίστευε ότι η ΕΚ θα διατηρούσε τη λαϊκή της βάση μόνο για όσο διάστημα παρέμενε δεσμευμένη στον «άνένδοτο» αγώνα. Εκτός αυτού, δεν πίστευε ότι ήταν δυνατός ο συμβιβασμός για την ομαλή πορεία προς τις εκλογές⁵². Ίσως όμως να ήλπιζε ότι θα μπορούσε να αποτρέψει τη δικτατορία μέσω της απειλής για μαζική κινητοποίηση. Η μαζική κινητοποίηση με τη σειρά της δημιουργούσε σε συντηρητικούς κύκλους την εντύπωση ότι ο Ανδρέας Παπανδρέου θα χρησιμοποιούσε εξωκοινοβουλευτικά μέσα για να επικρατήσει.

Τόσο ο Γεώργιος όσο και ο Ανδρέας Παπανδρέου ήταν πάντως βέβαιοι ότι η δικτατορία μπορούσε να προέλθει μόνο από τα ανάκτορα. Ο Κανελλόπουλος από την άλλη πλευρά δεν απέκλειε το ενδεχόμενο να τεθεί το ζήτημα από την ηγεσία του στρατού, δε θεωρούσε όμως τους αξιωματικούς των κατώτερων βαθμών πιθανούς φορείς στρατιωτικής επέμβασης⁵³. Από τα διαθέσιμα στοιχεία είναι σαφές πως ούτε ο Καραμανλής πίστευε ότι θα

49. John Owens προς Harold Saunders, 27 Απριλίου 1967, National Security Files, Country File: Greece, Vol. II, Memos and Miscellanea, Box 126.

50. Παπακωνσταντίνου, *ό.π.*, τόμ. Β', σσ. 341-342.

51. Λιναρδάτος, *ό.π.*, σ. 357.

52. Παπακωνσταντίνου, *ό.π.*, σσ. 347-348.

53. Κανελλόπουλου, *ό.π.*, σσ. 116-117.

πραγματοποιούσαν πραξικόπημα παράγοντες μη ελεγχόμενοι από τα ανάκτορα. Μόνο ο Μαρκεζίνης αναφέρθηκε στον «*ἄγνωστο συνταγματάρχη*» χωρίς να λαμβάνεται σοβαρά υπ' όψη και μάλλον εικάζοντας και ο ίδιος παρά καλά πληροφορημένος⁵⁴.

Η κατάρρευση της συμφωνίας επιβεβαιώθηκε στο τέλος Μαρτίου, όταν, κατά τη συζήτηση του εκλογικού νομοσχεδίου, η ΕΚ πρότεινε να επεκταθεί η βουλευτική ασυλία και στην περίοδο μεταξύ της διάλυσης της παλαιάς και της συγκρότησης σε σώμα της νέας Βουλής που θα προέκυπτε από τις εκλογές. Εμφανής φόβος των εμπνευστών της πρότασης ήταν ότι θα ενεργοποιείτο ένταλμα σύλληψης σε βάρος του Ανδρέα Παπανδρέου για την υποτιθέμενη εμπλοκή του στην υπόθεση ΑΣΠΙΔΑ, αφού δε θα καλυπτόταν μετά τη διάλυση της Βουλής από τη βουλευτική ασυλία. Η ανασφάλεια αυτή δεν ήταν όμως δικαιολογημένη, τουλάχιστο σε ό,τι αφορούσε την ηγεσία της ΕΡΕ. Όταν λίγες μέρες μετά, και αφού ο Κανελλόπουλος είχε σχηματίσει κυβέρνηση και είχε προκηρύξει εκλογές, αποφάσισε να αναστείλει την ισχύ του σχετικού εντάλματος με πράξη του υπουργικού συμβουλίου⁵⁵.

Η διαφωνία αυτή έδωσε την ευκαιρία στον Κανελλόπουλο να προχωρήσει στην ανατροπή της κυβέρνησης Παρασκευοπούλου και στο σχηματισμό κυβέρνησης της ΕΡΕ, λύση που αποδέχθηκε ο βασιλιάς προτιμώντας την από την εναλλακτική προοπτική του «δυναμικού» σχήματος υπό το Μαρκεζίνη ή τον Πιπινέλη⁵⁶.

Στις 10 Απριλίου ο Καραμανλής, δέκτης των εκτιμήσεων στελεχών της ΕΡΕ για τη βέβαιη εκλογική νίκη της ΕΚ⁵⁷, συνόψιζε την κατάσταση με την κρίσιμη παρατήρηση ότι:

Τὴν ἀνωμαλία τῇ σημερινῇ τῇ δημιουργεῖ ὁ φόβος ὅτι ἡ πλειοψηφία Παπανδρέου-ΕΔΑ θὰ ὀδηγήσῃ στὴν ἀνατροπὴ τῶν πάντων. Αὐτὸ εἶναι τὸ κρίσιμο σημεῖο τῆς ὅλης ὑποθέσεως. Θὰ πρέπει συνεπῶς νὰ ἐρευνηθῇ πρὶν ἅπ' ὅλα, ἂν πράγματι ὑπάρχει ὁ κίνδυνος αὐτὸς ἢ μήπως ὁ φόβος εἶναι ὑπερβολικὸς.

Συνιστοῦσε στη δεύτερη περίπτωση εκλογές και στην πρώτη, καταψηφιζομένου του σχήματος της ΕΡΕ, να γινόταν νέα προσπάθεια για κυβέρνηση έως το Νοέμβριο που θα φρόντιζε για βελτίωση του κλίματος. Αν ούτε το ένα ούτε το άλλο ήταν εφικτό και ακολουθούσε εκτροπή τότε η ΕΡΕ έπρεπε να βρεθεί έξω από την «περιπέτεια». Ήδη από τις 2 Απριλίου θεω-

54. Μαρκεζίνης, *ό.π.*, σσ.149-150.

55. Κανελλόπουλου, *ό.π.*, σσ. 179-180.

56. Τσάτσος προς Καραμανλή, 2 Απριλίου 1967, *Αρχείο Καραμανλή*, τόμ. 6, σ. 264.

57. Σύνοψη των σχετικών τάσεων βλ. σε Νικολακόπουλου, *ό.π.*, σσ. 355 επ.

ρούσε, σε περίπτωση που η πολιτική του Παπανδρέου καθιστούσε αδύνατη την ομαλή διεξαγωγή των εκλογών, καταλληλότερο για την περίπτωση αυτή το δίδυμο Μαρκεζίνη-Τσακαλώτου και απέκλειε το ενδεχόμενο εμπλοκής της ΕΡΕ σε εγχείρημα εκτροπής⁵⁸.

Στις 14 Απριλίου, με βέβαιη την καταψήφιση της κυβέρνησής του στη Βουλή, ο Κανελλόπουλος προκήρυξε εκλογές για τις 28 Μαΐου. Καθώς το εκλογικό νομοσχέδιο δεν είχε ψηφιστεί, οι εκλογές αυτές θα διεξάγονταν με σύστημα ενισχυμένης αναλογικής, προοπτική που ασφαλώς ευνοούσε το ενδεχόμενο αυτοδύναμης κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας της ΕΚ.

Η εξέλιξη αυτή όξυνε το δίλημμα του βασιλιά σχετικά με την εμμονή στον κοινοβουλευτισμό ή την εκτροπή. Ο Αμερικανός πρεσβευτής είχε σχηματίσει την πεποίθηση ότι ο βασιλιάς θα κατέληγε στα μέσα Μαΐου σε οριστική εκτίμηση για τις εκλογικές προοπτικές της ΕΡΕ. Αν αυτές δεν ήταν ικανοποιητικές τότε θα κήρυσσε κατάσταση πολιορκίας. Η συνέχεια εμφανιζόταν αβέβαιη καθώς ο Talbot δεν ήταν σε θέση να εξηγήσει κατά πόσο τα έκτακτα μέτρα θα ακολουθούσε η εγκαθίδρυση απροκάλυπτου στρατιωτικού καθεστώτος. Ο Αμερικανός πρεσβευτής πίστευε ότι υπέρ της λύσης αυτής τάσσονταν και αρκετά στελέχη της ΕΡΕ, αν και σημείωνε ότι ο Κανελλόπουλος επιθυμούσε ειλικρινά τις εκλογές. Παράλληλα όμως είχε καταγράψει με σημασία μια αποστροφή του βασιλιά και του πρωθυπουργού σε συνομιλία του μαζί τους ότι η Ελλάδα δε θα «παραδιδόταν» στον Ανδρέα Παπανδρέου⁵⁹.

Δεν είναι ευχερές να διαγνώσει κάποιος τον πολιτικό σχεδιασμό της κυβέρνησης υπό τον Κανελλόπουλο. Όπως ο ίδιος έχει αναφέρει, στο τέλος Μαρτίου 1967, λίγο πριν το σχηματισμό της κυβέρνησής του, πραγματοποιήθηκε σύσκεψη υπό το βασιλιά στο Τατόι με τη συμμετοχή του Κανελλόπουλου και των Παναγή Παπαληγούρα, υπουργού Εθνικής Αμύνης και Γεωργίου Ράλλη, υπουργού Δημοσίας Τάξεως στην υπό σχηματισμό κυβέρνηση Κανελλοπούλου. Στη σύσκεψη εξετάστηκαν όλα τα ενδεχόμενα, όπως αναφέρει ο Κανελλόπουλος, και αποφασίστηκε ότι σε περίπτωση εκτεταμένων ταραχών θα τίθετο σε εφαρμογή το άρθρο 91 του συντάγματος για την κήρυξη κατάστασης πολιορκίας και θα συγκαλείτο η διαλυθείσα Βουλή για να εγκρίνει την απόφαση. Από την αφήγηση του

58. Καραμανλής προς Τσάτσο, 10 Απριλίου 1967 και Κωνσταντίνος Καραμανλής προς Αχιλλέα Καραμανλή, 2 Απριλίου 1967, *Αρχείο Καραμανλή*, τόμ. 6, σσ. 268 και 265.

59. Philips Talbot, (Αμερικανική πρεσβεία Αθηνών) προς State Department, 14 Απριλίου 1967, *Foreign Relations of the United States (FRUS)*, 1964-68, XVI, έγγραφο 271.

Κανελλόπουλου δεν προκύπτει ότι η απόφαση αυτή επρόκειτο να χρησιμοποιηθεί, τουλάχιστο από την κυβέρνησή του, ως μέσο επιβολής συγκεκριμένης δικτατορίας. Μάλιστα ζητήθηκε από το βασιλιά η διαβεβαίωση ότι ο στρατός ήταν απολύτως ελεγχόμενος από το στέμμα, διαβεβαίωση που δόθηκε κατηγορηματικά στους τρεις πολιτικούς από το βασιλιά⁶⁰. Το ζήτημα του τι θα συνιστούσε εκτεταμένες ταραχές που θα απειλούσαν τη συνταγματική τάξη και του ποιός τελικά θα αποφάσιζε για την κήρυξη της κατάστασης πολιορκίας παραμένει ανοικτό και τελικά αναπάντητο από την εξέλιξη των γεγονότων.

Τις εκλογές αυτές ματαίωσε το πραξικόπημα της 21^{ης} Απριλίου, γεγονός που δεν προβλεπόταν από κανένα από τους παράγοντες της συντηρητικής παράταξης και γενικότερα της πολιτικής σκηνής. Στο εξής τα ηγετικά στελέχη της ΕΡΕ θα αντιμετώπιζαν το ζήτημα της τοποθέτησής τους έναντι ενός καθεστώτος, το οποίο ήταν καταπιεστικό και για τη συντηρητική παράταξη όπως ήταν για το Κέντρο και την Αριστερά. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με τη μακρά παραμονή στην εξουσία της ομάδας των συνταγματαρχών, αλλά και η συνειδητοποίηση ότι το Κέντρο και η Κεντροαριστερά δεν υποστήριζαν την ανατροπή του κοινωνικοπολιτικού συστήματος, θα οδηγούσε σε θεμελιώδη αναθεώρηση των στάσεων και των αντιλήψεων της συντηρητικής παράταξης, η οποία επρόκειτο να γίνει αντιληπτή κατά τη μεταπολίτευση του 1974.

SUMMARY

SOTIRIS RIZAS: Parliamentarianism or “deviation”? The National Radical Union and the political crisis 1964-1967

The purpose of this article is to examine the political strategy and tactics of the National Radical Union, the mainstream right wing party of the Greek political system, prior to the military coup of 21 April 1967.

The electoral defeat of the conservatives in February 1964 the defeat seemed irreversible, manifesting a deeper and possibly stable political realignment.

The attempt of the Center Union government under George Papandreou to put control the army coupled with the fear that a more tolerant political

60. Παναγιώτη Κανελλόπουλου, *Ιστορικά Δοκίμια*, σσ. 140-142.

climate encouraged by the CU government could lead to the marginalization of the National Radical Union, led its leadership to unqualified support of the King in his effort to overthrow Papandreou. The Center Union, although split, was not neutralized and was expected to win the next election. The leadership of the National Radical Union therefore organized the return of the party to government and the conduct of election under its auspices, in an effort to improve its chances of a victory at the polls. In April 1967 the National Radical Union's leadership faced the dilemma: if the electoral prospects of the Center Union were not diminished would the government proceed to the election or would it resort to extra-parliamentary measures as the army leadership and the crown seemed to favour?

This dilemma between parliamentary and antiparliamentary methods, permeating conservative thinking from 1965 onwards, was not practically resolved by the National Radical Union since a group of ultra right wing colonels proceeded to the coup of 21 April 1967 and neutralized the king, the army leadership and the political establishment.

ΠΕΤΡΟΣ ΜΑΤΣΗΣ

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΒΙΒΛΙΩΝ ΤΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ
ΤΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Ν. ΧΑΤΖΙΣΚΟΥ
ΑΠΟΚΕΙΜΕΝΩΝ ΣΤΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΟΥ Κ.Ε.Ι.Ν.Ε.

Κατά τὸ 1981 ἡ Φαιναρέτη Δημ. Χατζίσκου, τὸ γένος Σπ. Ζαχαρίτσα, καὶ ἡ Ἰωάννα Βερροιοπούλου, τὸ γένος Δημ. Χατζίσκου, κληρονόμοι τοῦ Δημητρίου Ν. Χατζίσκου, δώρισαν στὸ Κέντρον Ἑρεύνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν (Κ.Ε.Ι.Ν.Ε.) τὸ Ἀρχεῖο¹, καθὼς καὶ τὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Δημ. Χατζίσκου. Τὰ βιβλία ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴ Βιβλιοθήκη Χατζίσκου, τὰ πλεῖστα τῶν ὁποίων εἶναι γραμμένα στὴ γαλλικὴ γλῶσσα, εἶναι κυρίως νομικοῦ καὶ πολιτικοῦ περιεχομένου, ἀφοῦ καὶ ὁ ἴδιος ὁ Χατζίσκος ἦταν νομικὸς καὶ πολιτικός. Τὰ παραπάνω ἔντυπα (μαζὶ καὶ τὰ βιβλία καὶ τὰ περιοδικὰ) ἔχουν τοποθετηθεῖ σὲ χωριστὴ Βιβλιοθήκη, καί, γιὰ τὸ λόγο αὐτό, ἔχουν ἐπισημανθεῖ μὲ τὴ φράση «Βιβλιοθήκη Δ. Χατζίσκου». Ἡ παραπάνω φράση σημειώνεται, ἐπίσης, στὸ *Τετράδιο Εἰσαγωγῆς Ἐντύπων*, στὰ βασικὰ Δελτία² τοῦ *Κανονισμοῦ Δελτιοκαταλόγου*³, καθὼς καὶ στὸ *Βασικὸ Δελτιοκατάλογο Περιοδικῶν*⁴ τοῦ Κέντρου.

Συνεχίζοντας τὴν τμηματικὴ «σύνταξη καταλόγου τῶν βιβλίων τῆς Βιβλιοθήκης» τοῦ Κ.Ε.Ι.Ν.Ε.⁵, καταλογογραφοῦμε τὰ βιβλία τῆς Βιβλιοθήκης Δημητρίου Ν. Χατζίσκου, τὰ ὁποῖα ἀπόκεινται στὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Κ.Ε.Ι.Ν.Ε.

Κατὰ τὴ σύνταξη τοῦ Καταλόγου, ὁ ὁποῖος γίνεται κατὰ τὸν *Κανονισμὸ Βιβλιογραφίας* τοῦ Κέντρου, σὲ κάθε βιβλίον σημειώνονται τὰ παρακάτω στοιχεῖα⁶.

Συγγραφέας⁷. Τίτλος⁸. Μεταφραστής⁹. Συντάκτης Προλόγου, Εἰσαγωγῆς, σχολίων ἢ ἐπιλόγου¹⁰. Ἐπιμελητὴς ἐκδόσεως¹¹. Ἐκδότης¹². Χορηγός¹³. Μορφή¹⁴. Ἀριθμὸς ἐκδόσεως¹⁵. Τόπος ἐκδόσεως¹⁶. Ἐκδοτικὸς οἶκος¹⁷. Ἔτος ἐκδόσεως¹⁸. Τυπογραφεῖο¹⁹. Ἀριθμὸς τόμων²⁰. Σχῆμα²¹. Ἀριθμὸς σελίδων²². Σειρά²³. Ἐπιμελητὴς ἐκδόσεως [ἢ διευθυντὴς σειρᾶς]²⁴. Γενικὴ σειρά²⁵.

